

Znaczenie przemian współczesnej rodziny dla rozwoju człowieka

BARBARA HARWAS-NAPIERAŁA

Instytut Psychologii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Poznań

STRESZCZENIE

W artykule podjęto próbę ukazania roli rodziny w rozwoju jednostki w kontekście współczesnych przemian na tle procesów zagrażających jej prawidłowemu funkcjonowaniu. Zwrócono uwagę na szczególną odpowiedzialność dorosłych członków rodziny za jakość jej funkcjonowania, a zwłaszcza na znaczenie dojrzałości osobowej rodziców i poczucia generatywności. Wskazano na swoistość stojących przed współczesną rodziną zadań, związanych z oddziaływaniem na rozwój młodszych pokoleń w trudnych warunkach współczesności.

Słowa kluczowe: przemiany współczesnej rodziny, egocentryzacja dorosłych, relatywizm wartości, osłabianie rodziny

WPROWADZENIE

Przedmiotem rozważań w niniejszym opracowaniu jest ukazanie rodziny jako wartości dla rozwoju indywidualnego jej członków z uwzględnieniem zmian, jakim podlega ona współcześnie, dających się ująć w formie pytania, czy i w jakim stopniu można mówić o kryzysie rodziny współczesnej jako wartości. Podjęto też próbę określenia istotnych profilaktycznych i prognostycznych ustaleń w omawianej kwestii.

Pojęcie i znaczenie rodziny ewoluowało. Nawiązując do okresu przedindustrialnego i stosując pewne uproszczenie, można powiedzieć, że dawniej traktowano ją jako środowisko

wychowawcze jedynie dzieci (przy uznawaniu biernej roli dziecka) o jednokierunkowym i znaczącym wpływie rodziców na dziecko (przyjmowano, że dorośli są już „wychowani” i w związku z tym nie zajmowano się kwestią ich rozwoju).

W tak ujmowanej rodzinie wewnątrzrodzinna socjalizacja dzieci dokonywała się w kontekście oddziaływania ujednoczonego (na ogół) oddziaływania stabilnego środowiska rodzinnego, a wychowane w niej dzieci internalizowały (uwewnętrzyły) dostępne w nim stabilne wzory, przekazywane także na drodze „dziedziczenia społecznego” z pokolenia na pokolenie. Socjalizacja odbywała się zarówno spontanicznie (przez uczestnictwo w życiu i często przez pracę pod kierunkiem ojca), jak i przez zabiegi podejmowane intencjonalnie wobec dziecka (wychowanie).

Współcześnie rodzinę traktowaną na ogół systemowo¹ ujmuje się przede wszystkim jako środowisko rozwoju wszystkich członków rodziny (zarówno dzieci, jak i dorosłych), przy czym związek między rodziną a rozwojem jednostki traktuje się jako relację wzajemną.

Ten sposób ujęcia pozwala na uznanie tezy, zgodnie z którą nie tylko rodzice wpływają na rozwój dzieci, lecz także dzieci (przez dokonujące się w nich zmiany) mają wpływ na rozwój rodziców, co znajduje swój wyraz szczególnie (choć nie tylko) w tej fazie cyklu życia rodziny, jaką jest rodzina z dorastającymi dziećmi. Zasięg i charakter tego wzajemnego wpływu zależy od ukształtowanego modelu funkcjonowania rodziny, który w rodzinie polskiej (i nie tylko) ulega widocznej transformacji

pod wpływem modelu zachodniego, zwanego modelem niezależności, w którym naczelną wartością, realizowaną w oddziaływaniu rodziny na jednostkę, jest autonomia i zdobywanie jak najszybciej umiejętności polegania na sobie samym.

Wpływ wspomnianego modelu obok pozytywnych stanów rzeczy, takich jak nasilenie procesów indywiduacji w rodzinach, w których często występowało nadmierne wplątanie „w sieć stosunków interakcyjnych” (dotyczące zwłaszcza polskich kobiet), przejawia się między innymi w występowaniu niepokojących zjawisk, takich jak osłabienie rangi wychowania, niedocenianie jego roli w rozwoju jednostki, lansowanie idei nieingerowania, nieograniczania rozwoju, obniżenie autorytetu dorosłych członków rodziny (zwłaszcza rodziców), przymus samodzielności, osłabienie więzi rodzinnych, nazywanie troski o dziecko nadopiekuńczością.

Wychowanie, zwłaszcza takie, w którym jasno sformułowany jest system norm i wartości, staje się jakby niemożliwe, mówi się nawet o kryzysie wychowania (Porębska, 1997), a uchylanie się od wartościowania zachowań (wpływ relatywizmu) jest miarą nowoczesnego podejścia do wychowania.

Współcześnie do wyjaśniania wpływu rodziny na zachowanie i rozwój jej członków stosuje się zasady systemowego podejścia do rodziny. Niektóre z tych zasad wykorzystuje się także do różnego rodzaju zabiegów manipulacyjnych. Dotyczy to zwłaszcza zasady cyrkularności (błędnego koła), która jest zbyt szeroko rozumiana i nadużywana w formie relatywistycznego uzasadniania rozmaitych zjawisk i zachowań, takich jak na przykład wzajemnego obwiniania się, niebrania na siebie odpowiedzialności za własne postępowanie (np. w przypadku rodziców za zachowanie dzieci).

Na skutek zacierania granic między przyczyną i skutkiem danego stanu rzeczy ztraca się jasność spojrzenia między innymi na istotne kwestie dotyczące roli rodziny i jej wartości dla jednostki. Do kwestii tych nawijemy w dalszej części opracowania.

I. RODZINA JAKO WARTOŚĆ DLA ROZWOJU INDYWIDUALNEGO JEJ CZŁONKÓW

1. Rodzina jako podstawowy kontekst rozwoju członków rodziny (dorosłych i dzieci)

W literaturze przedmiotu spotykamy wiele jednoznacznych ustaleń, stanowiących podstawę traktowania rodziny jako istotnej dla człowieka wartości.

Psychologia rozwojowa ekologiczna ujmuje wręcz rodzinę jako prymarny kontekst rozwoju jednostki (por. Bronfenbrenner, 1979), szczególnie ważny w rozwoju indywidualnym we wczesnym dzieciństwie, ale odnosi się także do zmian i przekształceń rozwojowych psychiki i zachowania jednostki w późniejszych okresach ontogenezy, z okresem dorosłości włącznie. Istota wpływu kontekstu rodzinnego na rozwój jednostki sprowadza się do tego, że jednostka jest zdolna uczyć się od osób, z którymi łączy ją więź społeczno-emocjonalna. „Prymarny kontekst rozwojowy – stwierdza Bronfenbrenner (1979, s. 845) – to taki kontekst, w którym dziecko może obserwować i przyjmować wzory coraz bardziej złożonej aktywności we współdziałaniu lub pod bezpośrednim kierownictwem osób, które posiadają wiedzę i umiejętności jeszcze przez dziecko nieopanowane, z którymi dziecko ma ukształtowane pozytywne stosunki emocjonalne”.

W perspektywie tej koncepcji rodzina wyróżnia się jako specyficzny kontekst rozwoju dziecka, a także dorastającego człowieka i dorosłego. To, co wyróżnia ów rodzinny kontekst rozwoju psychicznego jednostki, to fakt, iż rodzina stanowi grupę społeczną, której członkowie powiązani są między sobą w sposób szczególnie intymny (w przypadku tzw. rodzin zdrowych), a owe związki mają pozytywny charakter emocjonalny.

Aktywność rozwijana przez jednostkę w środowisku społecznym rodziny wzbudza na ogół żywy oddźwięk emocjonalny pozostałych jej członków, nabierając dzięki temu nowego znaczenia (w wymiarze ponadindywidualnym). Więzy społeczno-emocjonalne stanowią istotne źródło nagród i kar społecznych. Członkowie

rodziny są także dla siebie nawzajem układem odniesienia, źródłem wzorów aktywności i zachowań oraz przekazicielami wzorców i modeli postępowania. Na tych właśnie przesłankach opiera się socjalizująca funkcja rodziny i skuteczność jej oddziaływań wychowawczych (Tyszkowa, 1996).

Życie rodzinne i obcowanie z bliskimi uczuciowo ludźmi stanowi także źródło i podstawę różnorodnych doświadczeń społecznych i przeżyć emocjonalnych. Dotyczy to zarówno dzieci, jak i dorosłych członków rodziny. Bliskość uczuciowa stwarza szczególnie dogodne warunki przekazu psychicznego, a więc wymiany i przejmowania doświadczeń osób bliskich. Na tym też polega rola rodziny w transformacji kultury oraz jej oddziaływania wychowawcze. Rodzina stanowi teren zdobywania znacznej części doświadczenia indywidualnego (zarówno przez dzieci i młodzież, jak i przez osoby dorosłe), które stanowi podstawowy materiał rozwoju psychicznego (Tyszkowa, 1996).

Zdaniem Piageta (1967), podstawowa jednostka doświadczenia psychicznego człowieka charakteryzuje się trzema aspektami: poznawczym, afektywnym i wartościującym. Tak więc analiza/sposób ujmowania doświadczenia powinna uwzględniać te trzy aspekty: (1) symbolizację w kategoriach pojęciowych i metaforycznych, stanowiących narzędzia kulturowe poznania; (2) aspekty emocjonalne, tj. przeżycie w postaci uczuć o określonej modalności, natężeniu i znaku (ujemnym bądź dodatnim) i (3) aspekty wartościowania (ewaluację doświadczenia).

Rodzina może oddziaływać na rozwój jednostki dwojako: (a) przez stwarzanie warunków zdobywania doświadczeń i wyznaczanie ich charakteru i (b) przez przekazywanie jednostce wzorów, narzędzi kulturowych i sposobów opracowywania doświadczeń w aspekcie poznawczym, w aspekcie emocjonalnym i w kategoriach wartości.

Na podstawie analizy wiedzy psychologicznej dotyczącej oddziaływania socjalizacyjno-wychowawczego rodziny (por. Tyszka, 1991; Rembowski, 1986) można przyjąć, że rozwijająca się w rodzinie jednostka przyswaja sobie wzorce interpretowania i symbolizacji doświadczenia, a także wzory uczuciowych

ustosunkowań i ocen wartości, odgrywające rolę standardów w procesie wartościowania treści, okoliczności i charakteru doświadczenia indywidualnego. Uczy się także sposobu pełnienia ról społecznych oraz opanowuje – obok sposobów działania – społeczne i moralne zasady postępowania, stopniowo je internalizując.

Dzięki temu rodzina oddziałuje na rozwój jednostki (a) przez formowanie treści, zakresu i charakteru doświadczeń poznawczych, społecznych i emocjonalnych oraz (b) przez dostarczanie i przyswajanie jednostce narzędzi i sposobów opracowywania tych doświadczeń.

Przeżywane w aspekcie poznawczym, emocjonalnym i ewaluatywnym doświadczenia mogą wchodzić w skład tworzących się struktur funkcjonalnych jednostki, lub – w późniejszych okresach rozwoju – mogą być w te struktury wbudowywane. Niekiedy zapewne mogą także inicjować proces przekształcania się owych struktur. Odnosi się to również do struktur poznawczych osobowości jednostki.

Szczególna rola rodziny w rozwoju dzieci wiąże się z oddziaływaniem osobowości rodziców. Osobowość rodziców może oddziaływać trojako: (1) jako model – przez procesy naśladownictwa, identyfikacji; (2) jako nosiciel standardów i ważny czynnik świadomie tworzonych sytuacji i oddziaływań wychowawczych, a ponadto (3) jako psychologiczny kontekst owych ideałów i standardów wychowawczych.

Wyżej zaprezentowane dane stanowią przesłanki uzasadniające tezę, zgodnie z którą zdrowa (o spójnej strukturze), stabilna i funkcjonująca rodzina stanowi istotną wartość w kształtowaniu struktury osobowości jednostki, a treści wynoszone z dojrzałego pełnienia ról rodzinnych są, jak pokazują znani badacze procesu rozwoju (Erikson, 1980; Levinson, 1986), najbardziej wartościowym tworzywem, stanowiącym podstawę rozwoju indywidualnego w dorosłości.

2. Istotne zmiany w funkcjonowaniu współczesnej rodziny

W bogatej literaturze przedmiotu wymienia się wiele istotnych, modyfikowanych przez dominujący wzorec kulturowy, ogólnych zmian zachodzących we współczesnej rodzinie.

Wskazuje się między innymi na dezintegrację wewnątrzrodzinnej socjalizacji, osłabienie więzi wspólnotowej, atomizację rodziny, malejący autorytet rodziców i dziadków, zmianę warunków socjalizacji w rodzinie (w związku z umasowieniem pracy kobiet i obniżeniem znaczenia ojca w rodzinie), ograniczenie dziecięcości, wzrost konfliktów i rozwodów, a także rodzin zrekonstruowanych (z ich specyficznymi problemami) i nasilenie się tendencji do występowania alternatywnych form życia rodzinnego (Tyska, 2002).

Zbliżanie się do indywidualistycznego modelu rodziny, o czym już wspomniano, w skrajnej formie przybiera postać ujmowania jej jako „systemu niezależnych stosunków” (Kagitcibasi, 1996), w którym utrudnione są lub wręcz zanikają procesy socjalizacyjne. Na życiu rodzinnym szczególnie odbija się relatywizm wartości, a także norm i wzorów zachowań, co znacznie utrudnia bądź wprost uniemożliwia pełnienie funkcji wychowawczych.

Skutkiem tych zmian jest między innymi (1) egocentryzacja członków rodziny, zwłaszcza dorosłych (zanik generatywności i troski o młode pokolenie). Szczególnego znaczenia nabiera więc promowanie autonomii i niezależności, a także polegania na sobie jako naczelną wartości w wychowaniu. Z drugiej strony obserwujemy (2) infantyлизację dorosłych, niekiedy coraz większe przyzwolenie społeczne na tę infantyлизację (zamianę ról) przy zwiększających się wymaganiach dojrzałych zachowań od pokoleń młodszych.

Obserwowany brak przygotowania dorosłych do radzenia sobie z problemami wychowawczymi we współczesnej rodzinie sprawia, że nie są oni w stanie udźwignąć zadań wynikających ze społecznych ról rodzinnych człowieka dorosłego, co powoduje osłabienie rodziny (jej integralności) i zbyt łatwe wejście ich w tzw. „poziome relacje rodzinne”, które nie są relacjami wychowawczymi (Braun-Gałkowska, 1992). Ich rezultatem jest zanikanie klarowności struktury rodziny, a zwłaszcza rozmycie granic między podsystemami. Rodziny takie określa się niekiedy mianem „splątanych” (de Barbaro, 1994), w których następuje przemieszanie ról pełnionych przez dzieci i dorosłych,

a ich struktura staje się mało czytelna i często niestabilna. Nic więc dziwnego, że tak osłabiona rodzina staje się łatwym obiektem ataków, mających na celu obniżanie jej wartości i roli w rozwoju jej członków.

Egzemplifikacją tego stanu rzeczy jest na przykład szwedzki model rodziny, który ma na celu osłabienie małżeństwa i domu, proponując wspólne życie w konkubinacie, tłumi różnice pomiędzy mężczyzną a kobietą, eliminuje pojęcia „męża” i „żony”, matki i ojca (opiekun) jako nieznaczące kategorie prawne i przenosi faktyczną kontrolę nad dziećmi z rodziców na państwo (Carlton, 2007).

Osłabienie znaczenia dorosłych członków rodziny także na skutek rozmaitych zabiegów manipulacyjnych, połączonych z obserwowanym społecznym przyzwoleniem na infantyлизizm, powoduje, że taki „dorosły” nie jest w stanie udźwignąć trudu pełnienia ról rodzinnych (sprostać wymaganiom), dbać o utrzymanie własnego małżeństwa (lub związku) i nie wytrzymuje konkurencji z pseudowartościami współczesnych czasów, gubiąc się przy dokonywaniu wyborów życiowych. Rodzina, w której występują wspomniane wyżej zjawiska, nie spełnia podstawowych kryteriów zdrowej rodziny i jako taka może być łatwo deprecjonowana i zastępowana alternatywnymi formami życia rodzinnego.

II. ISTOTNE ZAGROŻENIA FUNKCJONOWANIA RODZINY I PROCESY LEŻĄCE U ICH PODSTAW

Do podstawowych zagrożeń rodziny można zaliczyć działania, mające na celu jej osłabienie. W celu osłabienia rodziny wykorzystuje się różne sposoby ośmieszania walorów rodziny, jej jasnej struktury i jej znaczenia dla rozwoju jednostki. Obniża się rangę wychowania rodzinnego i autorytetu rodziców oraz jego roli w rozwoju dzieci przy częstym myleniu pojęć „autorytet” i „autorytaryzm”.

W tego typu działaniach, realizowanych zwłaszcza przez media, wykorzystuje się proces manipulacji społecznej. Polega on na osłabianiu znaczenia powszechnie przyjętych i uznanych wartości, dotyczących życia rodzinnego (i nie

tylko), sztucznym kreowaniu wartości alternatywnych, niepotrzebnie zakłócających rozwój indywidualny, lekceważeniu zasad etycznych-moralnych. Odbyna się to w kontekście lekceważenia drugiego człowieka, przyzwolenia na brak troski i odpowiedzialności za innych, przy dbaniu o pozory tej troski, na tle nasilającej się postawy cynizmu.

Można by tu wymienić chociażby wykorzystywane dla celów propagandowych, a mające znamiona społecznej manipulacji, reklamy, takie jak między innymi „blizna po matce” lub „nie mogę mieć dziecka, bo stracę pracę”, eksponowanie na niejasnym, „rozmytym” tle i w niejasnym kontekście, mające w zamyśle wywołać co najmniej niejednoznaczne skojarzenia dotyczące matki i dziecka.

W coraz bardziej indywidualistycznie zorientowanym społeczeństwie spotykamy się także z tendencją do przyjmowania innych niż dobro drugiej osoby, kryteriów oceny zachowania, takich jak na przykład skuteczność działania, gloryfikujących własny punkt widzenia (Baryła, Wojcieszke, 2003), co rodzi niebezpieczeństwo blokady rozwoju indywidualnego. Z danych zaczerpniętych z psychologii rozwoju wynika, że aby ten rozwój zachodził, w okresie dorosłości wymagane jest wyjście poza egocentryzm, kształtowanie umiejętności decentracji i zdobycie cnoty troski o innych, zwłaszcza o młode pokolenie (Erikson, 1968; Tyszkowa 1987; Harwas-Napierała, 2003).

Wskazane wyżej zabiegi sprzyjają zwiększaniu się atrakcyjności innych form życia społecznego, również rodzinnego, niepozbawionych swoistych problemów natury psychologicznej (np. tzw. *blended families*, czyli rodzin mieszanych skupiających dzieci danej pary z poprzednich związków). W alternatywnych formach, jak wykazują badania Janickiej (2006) rozwojowi indywidualnemu dzieci towarzyszą istotne problemy, których wzorce są objęte transmisją pokoleniową. We wzorcach tych oczekuje się przywilejów osoby dorosłej bez akceptowania obowiązków. Okazuje się także na przykład, że dzieci pochodzące z rodzin rozwiedzionych często się rozwodzą, „dziedzicząc społecznie” strukturę i formę życia rodzinnego z rodziny pochodzenia.

III. SZANSE PRZETRWANIA RODZINY. OBSZARY PROFILAKTYKI

Powstaje pytanie, jakie szanse ma rodzina na przetrwanie, jeśli znajduje się współcześnie pod silną presją przemian. Pytanie to w kontekście zmian cywilizacyjnych: czy czeka nas „czas nadziei, czy cywilizacja udreki?”, formułuje między innymi Tyszka (2002, s. 121).

Analiza literatury przedmiotu ukazuje trzy istotne obszary, w ramach których można by prowadzić działania pomocne dla rodziny i mające także walory profilaktyki.

1. Kształtowanie dojrzałości osobowej dorosłych.

Obszar ten obejmuje dbanie o dojrzałość osobową warunkującą właściwe pełnienie ról rodzinnych (małżeńskich i rodzicielskich). Między innymi przez zachowanie właściwych proporcji między dymensjami określającymi kryteria zdrowej rodziny (Barnhill, 1979; Praszkiec, 1992), a zwłaszcza (choć nie tylko) między wymiarem: (1) indywidualizacji a „wplątania w sieć” stosunków interakcyjnych; (2) stabilnością a dezorganizacją; (3) jasnością a niejasnością granic między pokoleniami (które są szczególnie istotne w tworzeniu jasnej struktury rodzinnej). Można to osiągnąć przez wzmocnienie dorosłych członków rodziny i znaczenia małżeństwa (każdego z małżonków indywidualnie i jako pary) jako podstawowego podsystemu tworzącego podstawę zdrowej rodziny (Satir, 2000, 2002).

2. Obszar drugi obejmuje uczenie dzieci dokonywania właściwych wyborów i strategii selekcji wartościowej i istotnej dla ich rozwoju aktywności.

W związku z dokonującą się transformacją rodziny i pozostawania jej pod wpływem różnorodnych i intensywnych oddziaływań zewnętrznych dużego znaczenia dla rozwoju nabierają spontaniczne wybory dziecka. Zarysowuje się konieczność wyposażenia go w umiejętność samodzielnego dokonywania właściwych wyborów (Tyszka, 2002), a także sensownego lokowania własnej aktywności w obszary dla jego rozwoju istotne (Harwas-Napierała, 2007). Dotyczy to także dorasta-

jącej młodzieży i młodych dorosłych, których wybory życiowe są szczególnie istotne w kształtowaniu się procesów tożsamościowych.

3. Trzeci obszar, w ramach którego można uruchomić działania sprzyjające stabilności rodziny, dotyczy uczenia strategii obrony przed wszechogarniającą manipulacją społeczną (propagandą, reklamą). Chodzi o kształtowanie u członków rodziny zdolności do krytycznego myślenia i o wyższy poziom gruntownej edukacji. Podstawą tej zdolności jest umożliwienie w rodzinie zdobywania dwojakiego rodzaju umiejętności (Ekman, 1997; Harwas-Napierała, 2005; Rostowska, 2001):

1) umiejętności obserwowania zachowania innych osób i wykrywania motywów, którymi się kierują;

2) umiejętności komunikowania manipulatorowi, że wykryło się jego „grę”.

Umiejętności tych nie posiadają jeszcze dzieci i młodzież. Stąd też zadaniem dorosłych jest ochrona młodszych pokoleń przed zagrożeniem manipulacją.

Nasuwa się też pewna uwaga ogólna dotycząca zasadności popularyzowania zasady złotego środka wywodzącej się z etyki Arystotelesa, według której najlepsze pod względem moralnym jest utrzymywanie równowagi między nadmiarem² a niedomiarem, a której (nie tylko w odniesieniu do rodziny) obecnie coraz częściej się nie przestrzega (Bołtuć, 2006).

Jej stosowanie może uchronić rodzinę przed popadaniem w skrajności w wybieraniu wzorców funkcjonowania rodzinnego, które prowadzi do szkodliwych dla rodziny skutków, takich jak na przykład nadmierna zależność między członkami rodziny bądź skrajne nasilenie postaw indywidualistycznych, prowadzących do zaniku więzi rodzinnych.

WNIOSKI KOŃCOWE

Dotychczasowe rozważania prowadzą do wniosku, że rodzina jest istotną wartością w życiu człowieka, stanowiąc jego najważniejsze środowisko rozwoju i jako taka jest współcześnie zagrożona, przy często opacznie rozumianych formach ochrony rodziny. Dotyczy to takiego na przykład korzystania z diagnostyki prenatalnej, które zakłócają kształtowanie się relacji przywiązaniowych (Kornas-Biela, 2006).

W świetle powyższych rozważań zarysowuje się konieczność szeroko zakrojonej pomocy rodzinie, mającej charakter przede wszystkim edukacyjny (choć nie tylko taki), obejmujący zwłaszcza dorosłych członków rodziny. Ich rola w tworzeniu i utrzymaniu rodziny jest znacząca; od nich też zależą wzorce funkcjonowania rodzinnego, które przejmowane są drogą transmisji pokoleniowej przez wychowujące się w rodzinie dzieci.

PRZYPISY

¹ Systemowe ujęcie rodziny polega na uznaniu tezy, iż osoby wchodzące w skład systemu rodzinnego są wzajemnie od siebie zależne, a rodzina stanowi „złożoną, zintegrowaną całość, charakteryzującą się zorganizowanymi wzorami interakcji, które przybierają raczej cyrkularną niż linearną formę” (Minuchin, 1988, s. 8).

² Ten punkt widzenia jest na przykład podstawą konstrukcji narzędzia diagnozy postaw rodzinnych przez M. Braun-Gańkowską (1992).

BIBLIOGRAFIA

- Barnhill L. (1979), Healthy family systems. *The Family Coordination*, 94–100.
- Baryła W., Wojciszke B. (2003), Potoczne rozumienie moralności: reakcje emocjonalne na zachowania łamiące lub podtrzymujące pięć kodów etycznych, [w:] B. Wojciszke, M. Płopa (red.), *Osobowość a procesy psychiczne i zachowanie*, 289–311. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Bołtuć P. (2006), Etyka biznesu – grzechy wynikłe z umiejętności grzeszenia. *E-Mentor*, 2, 8–11.
- Braun-Gańkowska M. (1992), *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*. Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL.

- Bronfenbrenner U. (1979), *The ecology of human development: experiments by nature and design*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Carlton A.C. (2007), Wywiad z sekretarzem generalnym Światowego Kongresu Rodziny. *Najwyższy Czas*, 19 (z 12 maja 2007), 15–16.
- de Barbaro M. (1994), *Struktura rodziny* [w:] B. de Barbaro (red.), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, 45–58. Kraków: Collegium Medicum UJ.
- Ekman P. (1997), *Kłamstwo i jego wykrywanie w biznesie, polityce, małżeństwie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Erikson E. (1968), *Identity, youth and crisis*. New York: Norton.
- Erikson E. (1980), *Identity and the life cycle: a reissue*. New York: Norton.
- Harwas-Napierała B. (2003), *Zmiany w funkcjonowaniu rodziny i ich konsekwencje dla rozwoju rodziców* [w:] B. Harwas-Napierała (red.), *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, 12–23. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Harwas-Napierała B. (2005), Etyczne aspekty manipulacji. *Poznańskie Studia Teologiczne*, t. 18, 248–259.
- Harwas-Napierała B. (2007), *Tożsamość jednostki w epoce współczesnych przemian* [w:] B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red.), *Tożsamość a współczesność*, 11–23. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Janicka I. (2006), *Alternatywne formy życia rodzinnego a rozwój dziecka* [w:] T. Rostowska, J. Rostowski (red.), *Wokół wychowania*, 75–81. Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki.
- Kagitcibasi C. (1996), *Family and human development across cultures*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Kornas-Biela D. (2006), *Jakość życia w kontekście diagnostyki prenatalnej* [w:] T. Rostowska (red.), *Jakość życia rodzinnego*, 87–104. Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki.
- Levinson D. i in. (1978), *The seasons of man's life*. New York: Knopf.
- Levinson D. i in. (1986), *The seasons of man's life*. New York: Knopf.
- Minuchin S. (1988), *Relationships within the family; a systems perspective on development* [w:] R.A. Hinde, J. Stevensen-Hinde (red.), *Relationships within families. Mutual influences*. Oxford: Clarendon Press.
- Piaget J. (1967), *Rozwój ocen moralnych dziecka*. Warszawa: PWN.
- Porębska M. (1997), *Kryzys wychowania i perspektywa jego przezwyciężenia* [w:] Z. Łoś, A. Oleszkiewicz, *Rozwój człowieka i jego zagrożenia w świetle współczesnej psychologii*. Wrocław: Instytut Psychologii Uniwersytetu Wrocławskiego; Lublin: Wydawnictwo Linea.
- Praszkier R. (1992), *Zmieniać nie zmieniając*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Rembowski J. (1986), *Rodzina w świetle psychologii*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Rostowska T. (2001), *Konflikt międzypokoleniowy w rodzinie*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Satir V. (2000), *Terapia rodziny. Teoria i praktyka*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Satir V. (2002), *Mapa twojej rodziny* [w:] J. Stewart (red.), *Mosty zamiast murów* (415–425). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tyszka Z. (red.) (1991), *Rodziny polskie u progu lat dziewięćdziesiątych*. Poznań: Wydawnictwo MEN.
- Tyszka Z. (2002), *Rodzina we współczesnym świecie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Tyszkowa M. (1987), *Rozwój człowieka dorosłego w świetle wybranych koncepcji teoretycznych psychologii. Oświata Dorosłych*, 2, 65–73.
- Tyszkowa M. (1996), *Jednostka a rodzina: interakcje, stosunki, rozwój* [w:] M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 1, 124–150. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.